

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень
УДК 340:12

Цицик Ольга Ігорівна

*аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Цицик Ольга Игоревна

*аспирантка кафедры теории и истории государства и права,
конституционного и международного права
Львовского государственного университета внутренних дел*

Tsitsyk Olga

*Department of Theory and History of State and Law,
Constitutional and International law
Lviv State University of Internal Affairs*

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ «ГРОМАДИ» В УКРАЇНІ:
ПРАКСИС МІЖНАРОДНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ «ГРОМАДЫ» В УКРАИНЕ:
ПРАКСИС МЕЖДУНАРОДНОГО ПОТЕНЦИАЛА
LEGAL ASPECTS OF COMMUNITY DEVELOPMENT IN UKRAINE:
PRACTICE OF INTERNATIONAL POTENTIAL**

Анотація. У статті на основі вивчення сутнісних й змістовних ознак дефініції «грумада», детального ознайомлення із правовими ознаками та формами діяльності територіальних громад, визначено підходи до їх формування в Україні з врахуванням позитивного міжнародного досвіду. Розглянуто концептуальні підходи та ризики імплементації адміністративної децентралізації, світовий досвід реалізації реформ такого типу, з'ясовано особливості формування

вітчизняної моделі децентралізації, а також розглянуто інституційне підґрунтя її реалізації упродовж останніх років в Україні.

Висновується, не існує універсальної ефективної моделі організації територіальної громади. Практика проведення реформи адміністративної децентралізації – неоднозначна, диференційована, що обумовлюється цілою низкою чинників. Здійснений аналіз міжнародної практики продемонстрував існування різних підходів, які можуть слугувати прикладом для врахування у процесі вдосконалення існуючої системи децентралізації в Україні.

Ключові слова: громада, правові засади, міжнародні стандарти, світовий досвід, територіальна громада, децентралізація, імплементація, конституція, реформа.

Анотація. В статье на основе изучения сущностных и содержательных признаков дефиниции «община», детального ознакомления с правовыми признаками и формами деятельности территориальных общин, определены подходы к их формированию в Украине с учетом положительного международного опыта. Рассмотрены концептуальные подходы и риски имплементации административной децентрализации, мировой опыт реализации реформ такого типа, выяснены особенности формирования отечественной модели децентрализации, а также рассмотрены институциональное основание ее реализации в последние годы в Украине.

Делается вывод, что не существует универсальной эффективной модели организации территориальной общины. Практика проведения реформы административной децентрализации - неоднозначная, дифференцированная, что объясняется целым рядом факторов. Проведенный анализ международной практики продемонстрировал существование различных подходов, которые могут служить примером

для учета в процессе совершенствования существующей системы децентрализации в Украине.

Ключевые слова: общество, правовые основы, международные стандарты, мировой опыт, территориальная община, децентрализация, имплементация, конституция, реформа.

Summary. *The article, based on the study of the essential and substantive features of the definition of "community", detailed acquaintance with the legal features and forms of territorial communities, identifies approaches to their formation in Ukraine, taking into account the positive international experience. Conceptual approaches and risks of implementation of administrative decentralization, world experience of realization of reforms of this type are considered, features of formation of domestic model of decentralization are clarified, and also the institutional basis of its realization in recent years in Ukraine is considered.*

It turns out that there is no universal effective model of organization of the territorial community. The practice of reforming administrative decentralization is ambiguous, differentiated, due to a number of factors. The analysis of international practice has demonstrated the existence of different approaches that can serve as an example to consider in the process of improving the existing system of decentralization in Ukraine.

Key words: *community, legal bases, international standards, world experience, territorial community, decentralization, implementation, constitution, reform.*

Актуальність проблеми. У 2014 році в Україні розпочалося активне формування правової основи для практичної імплементації ідеї адміністративної децентралізації та низки секторальних реформ, цілеспрямованих на посилення спроможності територіальних громад як

опорних одиниць системи місцевого самоврядування. 2014 р. для економіки України ознаменувався початком формування правового поля для практичної імплементації ідеї адміністративно-фінансової децентралізації та низки секторальних реформ, спрямованих на посилення спроможності територіальних громад як базових одиниць системи місцевого самоврядування. З одного боку, це стало об'єктивним наслідком політичної та правової неефективності існуючої вертикалі державного управління та артеріальною умовою переходу до нового рівня політико-правового й соціально-економічного розвитку України як держави. З іншого, не зважаючи на тривале затягування процесів децентралізації влади, ні на старті реформ, ні після п'яти років їх реалізації, урядом не вироблено чіткої моделі перерозподілу ресурсів, зон відповідальності та контролю між національним, регіональним та місцевим рівнями управління. Як наслідок, на тлі загальної ейфорії від низки перших позитивних результатів часто поза увагою залишаються проблеми, з якими стикаються територіальні громади та регіональні органи влади, одержуючи нові повноваження, а також ризики як для їх функціонування, так і для соціально-економічного розвитку України загалом.

Світовий досвід чітко вказує на те, що перерозподіл влади та ресурсів між рівнями управління розглядається в розвинених країнах як один із системних інструментів регулювання макроекономічної стабільності. Щобільше, європейські країни виробили низку моделей та механізмів децентралізованого управління, які ґрунтуються на місцевому самоврядуванні. Вважаємо за доцільне докладно розглянути кращі зразки таких механізмів з позиції потенціалу їх імплементації у вітчизняну практику та можливості отримання управлінських і економічних ефектів. Адже сама адміністративно-фінансова децентралізація не може розглядатись як гарантія вирішення усіх соціально-економічних проблем на регіональному чи місцевому рівні. Водночас кожна країна може

сформувати свою модель управління, а кожен регіон і кожна громада може на власний розсуд скористатись шансом, який їм дає децентралізація, і перейти на новий щабель розвитку.

Аналіз дослідження проблеми. Окреслену проблему з позиції світової геополітичної ситуації вивчали К. Іонассен [7], Дж. Хіллер [6]. У вітчизняній науковому дискурсі дефініцію «територіальна громада» крізь призму міжнародного досвіду аналізували О. Батанов [7], В. Кравченко [7], Д. Мельник [9], М. Пухтинський [1]. Основні моделі та підходи щодо правового забезпечення функціонування територіальних громад досліджувалися на основі аналізу Конституцій іноземних держав Австрії [11], Франції [12], Іспанії [13], Люксембургу [14], Польщі [15]. Проблеми імплементації міжнародного досвіду в українську дійсність окреслено на основі чинного національного законодавства [2–5].

Метою статті є визначити тенденції та окреслити проблеми розвитку моделі територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування в Україні через призму зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. У правничій літературі зауважується, що саме в контексті євроінтеграції України, запровадження муніципальної зарубіжної практики, міжнародних стандартів та інструментів достойного, позитивного («*good governance*») врядування, їх імплементації в українську правову матерію, можливо вирішити проблему реалізації місцевого самоврядування на сучасному етапі.

Вперше поняття «територіальної громади» в національному законодавстві було введено Конституцією України (1996 р.). Так, у частині першій статті 140 декларувалося, що місцеве самоврядування є правом певної територіальної громади (жителів села або добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста) самостійно вирішувати питання локального значення у межах Конституції та законів України. Зауважимо, що на момент прийняття Конституції в чинному

Законі України (далі – ЗУ) «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування» цей суб'єкт права окремо не визначався, а оперував поняттям «територіальна самоорганізація громадян» [2]. Проте, приміром у ст. 224 проекту Конституції України, що виносився Верховною Радою України (далі – ВРУ) 1 липня 1992 р. для всенародного обговорення, було наступне положення: «місцеве самоврядування здійснюється населенням міст, селищ і сіл (територіальними громадами) безпосередньо або через обрані ним органи» [3]. Також у конституційному договорі між ВРУ та Президентом України «Про основні засади організації і функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні» [4] на період до прийняття Основного Закону, застосовувався термін «територіальний колектив громадян», що визначався як первинний суб'єкт місцевого самоврядування.

В ухваленому на основі Конституції України та чинному нині ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» [5] закріплюється, що територіальна громада це не лише жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, які є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, чи добровільними об'єднаннями жителів кількох населених пунктів, що мають єдиний адміністративний центр (ст. 1). Втім, окреслюється їх місце серед інших складових системи місцевого самоврядування (ст. 5), як первинного суб'єкта місцевого самоврядування, основного носія його функцій та повноважень (ст. 6) [5].

Водночас, слід констатувати, що існуюча законодавча основа самоврядування в Україні та проекти, які реалізовувалися щодо розвитку територіальних громад, відзначалися фрагментарним характером й скеровувалися тільки на вирішення окремих питань конституювання їхнього статусу. Того, на думку багатьох експертів із проблем муніципального права, назрілим є комплексне вирішення основного

питання організації та діяльності місцевого самоврядування в сучасних умовах розвитку українського суспільства. А саме створення оптимальних правових умов для розвитку територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування, визначальних носіїв його функцій та повноважень. З огляду на це, закономірним є те, що у сучасних конституційно-проектних ініціативах, незважаючи на діаметрально протилежні доктринальні позиції, простежується позитивна тенденція щодо унормування правового статусу територіальних громад.

У зв'язку з цим значний інтерес викликає зарубіжна практика конституційної регламентації прав самоврядних колективів, муніципальних співтовариств, територіальних громад та інших первинних суб'єктів місцевого самоврядування, себто основних засад міжнародного муніципального права. Оскільки динамічний розвиток принципів субсидіарності, децентралізації та регіоналізації у сучасних демократіях, який розпочався після Другої світової війни в європейських країнах і США, зумовив тенденцію муніципалізації конституційного життя та правових систем загалом. Прикладом цього є становлення системи муніципальних прав особи, формування оперативних механізмів їх гарантування та захисту, які виступають основою соціального гомеостазису територіальної громади, з одного боку, соціальний гомеостазис є невід'ємною характеристикою правильної організації та ефективної діяльності місцевого самоврядування на певній території, з іншого – визначальною ознакою сучасного муніципального права, яке виконує особливу гомеостазисну роль у процесах розвитку соціально-правової державності та громадянського суспільства.

В міжнародній муніципальній практиці існують абсолютно різні моделі, види та системи місцевого самоврядування. Нині в стабільних у політично-правовому та соціально-економічному аспекті державах сформувалися власні унікальні моделі місцевого самоврядування, які є

багато в чому зразковими. Зважаючи на те, що більшість цих країн пройшли в цілому аналогічні етапи свого розвитку, виходячи з однаковості їх цілей, інтересів та завдань, слід відзначити, що всі ці моделі безперечно мають чимало схожих рис, втім, не позбавлені і певної індивідуальності.

Американський правник Д. Хіллер у 1955 р. виокремив конститутивні ознаки, що їх об'єднують – територія, загальний зв'язок й соціальна взаємодія [6, с. 123]. Спільні сутнісні характеристики територіальної громади різних країн значною мірою розширив К. Юнассен, а саме: 1) територіальна основа; 2) населення; 3) спільна культура та соціальна система, що інтегрують діяльність всіх суб'єктів; 4) взаємозалежність спеціалізованих частин громади та поділ праці в ній; 5) усвідомлення мешканцями єдності та належності до громади; 6) можливість діяти на корпоративних засадах (колективно) для вирішення локальних проблем [7, с. 21].

Кожна країна вирізняється своїми особливостями щодо організації територіальних колективів, які по-різному найменуються. Так, у Польщі – «гміна», в Німеччині – «община», у Франції – «департамент», «комуна», «регіон», в Італії, Бельгії – «комуна», у Швеції – «муніципалітет» (на місцевому) і «ландстинг» (на регіональному), у Російській Федерації – «територіальна громада», «муніципальне утворення», в колишній Російській імперії – «земство», «община» [8]. У США низовими територіальними одиницями, які можна зіставляти з громадами, є «бороу», «віліджі», «тауни» та «сіті». Вони мають статус муніципальних корпорацій, в яких проживає фактично дві третини населення країни [9, с. 37].

Відтак у країнах застосовуються різні системи управління в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць, на вибір яких впливають наступні чинники: державний режим, форма державного

устрою, власний підхід до розуміння природи та сутності державної влади, поділ адміністративно-територіальних одиниць на «природні» й «штучні», історичні та національні особливості, культурні традиції тощо. Значну роль в розвитку місцевого самоврядування у сучасних державах зіграли різні правові системи, що детермінувало формування наступних моделей: англосаксонської (англо-американської), континентальної (романо-германської, французької або європейської), іберійської та так званої радянської (звісно, радянська модель місцевого самоврядування є досить умовною, позаяк тодішня влада заперечувала принцип місцевого самоврядування). Окрім цього, на формування місцевого самоврядування в різних країнах впливали: процеси демократизації та урбанізації; зміни в соціально-економічному розвитку (підвищення мобільності робочої сили, розширення економічної самостійності територій); реалізація принципів партисипативної демократії й запровадження споживацької форми відносин між органами місцевого самоврядування та членами територіальних громад; рівень децентралізації та деконцентрації публічної влади тощо [10, с. 8].

Втім, беззаперечним фактом є те, що демократичність, динамічність, функціональність, ефективність системи місцевого самоврядування у зарубіжних державах значною мірою зумовлена рівнем, способом й формою правової регламентації її первинних суб'єктів – територіальних громад. В Канаді та інших країнах Північної Америки територіальні спільноти, які формуються із невеликих населених пунктів, організовують свою діяльність власними силами через відповідні департаменти, відділи, що діють у структурі їх виконавчих органів. Поширеною є практика формування ними спільних муніципальних підприємств зі статусом юридичної особи. Натомість, територіальні громади великих населених пунктів створюють комунальні компанії, які є самостійними юридичними особами. Слід відзначити, що чимало територіальних громад беруть

дольову участь у капіталі приватних компаній або взаємодіють з ними на засадах партнерства шляхом укладення відповідних угод. При цьому не існує жодних фінансових зобов'язань між територіальними громадами та державою [9, с. 38].

У федеральному конституційному законі Австрії громада визначається як адміністративно-територіальне утворення найнижчого рівня з правом самоврядування, що підпорядковується уряду федеральної землі. Політичні райони в Австрії є радше формальними утвореннями, які виконують функцію забезпечення певними централізованими послугами, а також у виборчому процесі виступають округами. Зауважимо, що ніяких районних рад чи виконавчих комітетів на рівні районів не має [11].

В Конституції Французької Республіки у ст. 72 визначається, що територіальними колективами є комуни, департаменти та заморські території, інші територіальні спільноти створюється законом. Всі ці територіальні колективи вільно керуються виборними органами із дотриманням умов, передбачених законом [12].

Конституція Королівства Іспанії у ст. 140 декларує, що Конституція гарантує автономію муніципій, і вони володіють всією повнотою прав юридичної особи. Згідно зі ст. 141 провінція є місцевим утворенням, що користується правом юридичної особи. Провінція є об'єднанням певної кількості муніципій на основі територіального принципу для ефективної реалізації державної діяльності [13].

Заслуговує уваги Конституція Великого герцогства Люксембург у главі IX «Про громади» в ст. 107 закріплено, що громади створюють на територіальній основі автономні спільноти з правом юридичної особи, керують своїми органами та їх набутками в своїх власних інтересах й потребах. У кожній такій громаді діє Комунальна рада, яка обирається безпосередньо членами громади. Умови, щоб стати виборцем чи бути обраним, визначаються законом [14].

Значний інтерес викликає правова регламентація місцевого самоврядування у Республіці Польща, позаяк її досвід визнаний та обраний за взірць для процесу сучасних конституційно-проектних робіт в частині децентралізації в Україні. Так, відповідно до ст. 164 Конституції Республіки Польща основною територіальною одиницею місцевого самоврядування проголошується гміна. Всі інші одиниці регіонального, локального та територіального самоврядування визначає законодавство. Гміна здійснює всі завдання територіального самоврядування, які не застережені для інших територіальних одиниць. Теж, згідно зі ст. 165 Конституції, одиниці територіального самоврядування мають статус юридичних осіб, мають право на власність та інші майнові права [15].

Висновки. Сьогодні Україна є найбільш централізованою державою Східної Європи, проте характеризується порівняно низьким рівнем децентралізації із розвинутими країнами Європи та світу. На противагу практиці європейських країн, динаміка процесів децентралізації в нашій державі упродовж останніх років свідчить про безсистемність її імплементації. Попри декларування кожним новим урядом доцільності такої реформи в Україні, реальних кроків для її реалізації не здійснювалось аж до 2014 р. Окрім цього, відсутніми є залежності між рівнем децентралізації та станом соціально-економічної стабільності держави.

Мотивами адміністративно-правової децентралізації в Україні є, як необхідність розбудови демократії та розвитку громадянського суспільства в державі, так і раціоналізація фінансових відносин й розподіл обов'язків між рівнями управління. Означене істотно ускладнює вибір ефективних механізмів та інструментів децентралізації в Україні, які б дозволили водночас досягати двох цілей. Проблема реалізації принципів децентралізованого управління також у тому, що повноваження передаються територіальним громадам, більшість яких не відповідає

критеріям спроможності та не володіє достатнім потенціалом для забезпечення власного ефективного розвитку.

Підсумовуючи, слід зауважити, що не існує універсальної ефективною моделі організації територіальної громади. Практика проведення реформи адміністративної децентралізації – неоднозначна, диференційована, що обумовлюється цілою низкою чинників. Здійснений аналіз міжнародної практики продемонстрував існування різних підходів, які можуть слугувати прикладом для врахування у процесі вдосконалення існуючої системи децентралізації в Україні. Втім, слід чітко розуміти, що «буквальне» перенесення зарубіжного досвіду в українську дійсність є некоректним та потребує ґрунтовного аналізу особливостей його прояву, адже система місцевого самоврядування повинна максимально відповідати політико-правовим й соціально-економічним умовам конкретної держави.

Література

1. Пухтинський М. О. Сучасні проблеми трансформації муніципальної влади в контексті євроінтеграції України // Проблеми теорії конституційного права України. За редакцією Ю. С. Шемшученка. Київ: Парламентське вид-во, 2013. С. 411–437.
2. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування». База даних «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text> (дата звернення: 26.09.2020).
3. Про проект нової Конституції України. База даних «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text> (дата звернення: 26.09.2020).
4. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в

- Україні на період до прийняття нової Конституції України. База даних «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.09.2020).
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». База даних «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.09.2020).
6. Hillery G.A. Definitions of community: Areas of agreement // *Rural Sociology*. New York, 1955. pp.111–123.
7. Jonassen C.T. Community typology // *Community Structure and Analysis*. New York, 1959. 159 p.
8. Поняття про територіальну громаду та її роль // Навчальні матеріали онлайн. 2020. URL: https://pidru4niki.com/13330825/ekonomika/ponyattya_pro_teritorialnu_gromadu_rol (дата звернення: 19.09.2020).
9. Мельник Д. М. Теоретичні засади формування територіальних громад: імплементація світового досвіду в Україну // *Агросвіт*. 2018. № 11. С. 33–38.
10. Батанов О. В., Кравченко В. В. Актуальні проблеми конституційної регламентації статусу територіальних громад в Україні у контексті зарубіжного досвіду // *Аспекти публічного управління*. 2016. № 1-2. С. 5–16.
11. Bundesverfassungsgesetz (Austrian Constitution). Rechtsinformationssystem des Bundes. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf (дата звернення: 19.09.2020).

12. Les Constitutions de la France. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france> (дата звернення: 19.09.2020).
13. Spanish Constitution of 1978. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en (дата звернення: 19.09.2020).
14. Конституция Великого герцогства Люксембург // Legislationline. URL: <https://www.legislationline.org/ru/documents/id/14776> (дата звернення: 19.09.2020).
15. Constitution of the Republic of Poland. URL: <https://wipolex.wipo.int/en/legislation/details/7539> (дата звернення: 19.09.2020).

References

1. Pukhtynskiy M. O. Suchasni problemy transformaciji municypalnoji vlady v konteksti jevrointegraciji Ukrajinij // Problemy teoriji konstitucijnogho prava Ukrajinij. Za redakcijeju Ju. S. Shemshuchenka. Kyjiv: Parlamentsjke vyd-vo, 2013. S. 411–437.
2. Zakon Ukrajinij «Pro miscevi Rady narodnykh deputativ, misceve i regionaljne samovrjaduvannja». Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrajinij» // VR Ukrajinij. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text> (data zvernennja: 26.09.2020).
3. Pro proekt novoji Konstytuciji Ukrajinij. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrajinij» // VR Ukrajinij. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text> (data zvernennja: 26.09.2020).
4. Konstytucijnij Doghovir mizh Verkhovnoju Radoju Ukrajinij ta Prezydentom Ukrajinij pro osnovni zasady orghanizaciji ta funkcionuvannja derzhavnoji vlady i miscevogho samovrjaduvannja v

- Ukrajini na period do pryjnattja novoji Konstytuciji Ukrainy. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» // VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennja: 26.09.2020).
5. Zakon Ukrainy «Pro misceve samovrjaduvannja v Ukraini». Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» // VR Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennja: 26.09.2020).
 6. Hillery G.A. Definitions of community: Areas of agreement // Rural Sociology. New York, 1955. pp.111–123.
 7. Jonassen C.T. Community typology // Community Structure and Analysis. New York, 1959. 159 p.
 8. Ponjattja pro terytorialnu ghromadu ta jiji rolj // Navchaljni materialy onlajn. 2020. URL: https://pidru4niki.com/13330825/ekonomika/ponyattya_pro_teritorialnu_gromadu_rol (data zvernennja: 19.09.2020).
 9. Meljnyk D. M. Teoretychni zasady formuvannja terytorialnykh ghromad: implementacija svitovogho dosvidu v Ukrainu. Aghrosvit. 2018. # 11. S. 33–38.
 10. Batanov O. V. Aktualjni problemy konstytucijnoji rehlamentaciji statusu terytorialnykh ghromad v Ukraini u konteksti zarubizhnogho dosvidu // Aspekty publichnogho upravlinnja. 2016. # 1-2. S. 5–16.
 11. Bundesverfassungsgesetz (Austrian Constitution). Rechtsinformationssystem des Bundes. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/Dokumentepdf> (data zvernennja: 19.09.2020).
 12. Les Constitutions de la France. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france> (data zvernennja: 19.09.2020).

13. Spanish Constitution of 1978. URL:
https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en
(data zvernennja: 19.09.2020).
14. Konstitutsiya Velikogo gertsogstva Lyuksemburg. Legislationline. URL:
<https://www.legislationline.org/ru/documents/id/14776> (data zvernennya:
19.09.2020).
15. Constitution of the Republic of Poland. URL:
<https://wipolex.wipo.int/en/legislation/details/7539> (data zvernennja:
19.09.2020).